

ИНСТИТУТИНИ ҚЎЛЛАШ ЖАРАЁНИДА ГУМОН ҚИЛИНУВЧИ ВА
АЙБЛАНУВЧИНИ ҲИМОЯЛАНИШ ҲУҚУҚИ БИЛАН
ТАЪМИНЛАШ

Абдуқаххоров Сарварбек Абдусамат ўғли

ИИВ Академияси Жиноят ҳуқуқи кафедраси катта ўқитувчиси

2018 йил 14 май куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3723-сон қарори қабул қилинди. Унда жиноят процесси бўйича рағбатлантирувчи нормаларнинг қўлланилмаслиги ва самарасизлиги инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилишга тўсиқ бўлаётгани таъкидлаб ўтилди¹. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги “Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 17-сон қарорида ҳимояланиш ҳуқуқига таъриф берилган. Унга кўра гумон қилинувчининг, айбланувчининг ҳимоя ҳуқуқи — юзага келган гумон, қўйилган айбни рад этиш ёки жавобгарлик ва жазони юмшатиш учун унга қонун билан берилган процессуал имкониятлар (восита ва усуллар) йиғиндисидир². Маълумки, мазкур процессуал имкониятларга айбга иқдорлик тўғрисида келишув институти ҳам киради.

Айбга иқдорлик тўғрисидаги келишув — ўзига нисбатан қўйилган гумонга, айбловга рози бўлган, жиноятнинг очилишида фаол ёрдам берган ва келтирилган зарарни бартараф қилган гумон қилинувчи ёки айбланувчининг илтимосномасига асосан жиноят иши юритилишини назорат қилувчи

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида (2018 йил 14 май, ПҚ-3723-сон) // URL: <https://lex.uz/docs/3735818> (мурожаат вақти: 06.06.2022).

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарори. Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида (2003 йил 19 декабрь, 17-сон) // URL: <https://lex.uz/docs/1453755> (мурожаат вақти: 01.08.2022).

прокурор билан айрим тоифадаги жиноятлар бўйича тузиладиган ахдлашув.

Айбга иқrorлик тўғрисидаги келишув билан боғлиқ муаммолардан бири унинг амалиётда кам қўлланилаётганидир. Юқоридаги институт ЖПКга киритилганига уч йил бўлганига қарамай, 2021 йилда атиги 85 марта қўлланилган³, ҳолбуки шу даврда мамлакатимизда 84 100 та жиноят содир этилган⁴. Бундан кўринадики, мазкур институтнинг қўлланилиш даражаси йил давомида содир этилган жиноятларнинг атиги 0,10 фоизидан кўпроғини ташкил этган. 2022 йилда эса судда кўриб чиқилган умумий жиноятларнинг 021 фоизга яқини бўйича айбга иқrorлик тўғрисидаги келишув қўлланилган⁵. Бу рақам қонунчилигида айбга иқrorлик тўғрисида келишув назарда тутилган хорижий давлатлардагига нисбатан жуда камдир. Мисол учун, АҚШда жиноят ишларининг 90 % игача⁶, Германияда 70 % идан ортиғи ана шу тартибда кўриб чиқилади⁷.

Эътиборли жиҳати шундаки, юртимизда мазкур институт қўлланилган шахсларга доир маълумотлар таҳлил қилинганида уларнинг аксарияти юридик маълумотга эга эканлиги ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда фаолият юритгани аниқланган. Мисол учун, фуқаро А. Халқаро-ҳуқуқий ишлар бўйича адвокатлар ҳайъатининг адвокати лавозимида ишлаб келган, жиноят содир этиш йўлига кириб, тухмат қилиш, ҳужжатларни қалбакилаштириш ва қалбаки ҳужжатлардан фойдаланиш каби жиноятларни қасдан содир этган. Суд, давлат айбловчисининг хулосасини, судланувчининг кўрсатувини тинглаб, фуқаро А.нинг айби унинг ўз айбига тўлиқ иқrorлик билдириб берган кўрсатувлари,

³ Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2023 йил 14 мартдаги 07/14-2336-112-сон хати.

⁴ 2021 йилда ҳар учинчи котилик оилавий муаммолар туфайли содир этилган — ИИБ // URL: <https://www.gazeta.uz/uz/2022/03/19/iiv/> (мурожаат вақти: 26.01.2022).

⁵ Судлар томонидан 2022 йилда кўриб чиқилган жиноят ишлари юзасидан ахборот// URL: <https://sud.uz/1801-4/> (мурожаат вақти: 19.02.2023).; Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2023 йил 14 мартдаги 07/14-2336-112-сон хати.

⁶ Алёшина А.Д. Сделки о признании вины в уголовном процессе зарубежных стран // Юридический вестник молодых ученых / А. Д. Алёшина, А. Л. Асланян, К. В. Беляева, В. В. Булатова. — М., 2016. — С. 39 // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sdelki-o-priznanii-viny-v-ugolovnom-protssesse-zarubezhnyh-stran/> (Мурожаат этилган сана: 13.07.2021).

⁷ Саидов Б.А. Ишни судга қадар юрителишда шахснинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашни такомиллаштириш: Юрид. фан. д-ри (DSc) ... дис. — Т., 2020. — Б. 98; Макаров А.П. Сделка о признании вины: новация УПК Украины // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Сер. «Юридические науки». — 2013. — Т. 26. — № 1. — С. 414–418.

тушунтириш хатлари, эксперт-криминалистика бош марказининг хулосаси, айбга иқрорлик тўғрисидаги келишувни тасдиқлаш ҳақидаги қарор ҳамда жиноят ишида тўпланган бошқа далиллар билан исботланган деб топган. Суд айбга иқрорлик тўғрисидаги келишувни тасдиқлаб, судланувчига айблов ҳукмини эълон қилган⁸.

Назаримизда, мазкур институтнинг кам қўлланилишига қуйидаги икки омил сабаб бўлмоқда:

биринчиси — суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд ва адвокатларнинг ушбу институт ҳақида етарли маълумотга эга эмаслиги. Суд-тергов амалиёти ходимларининг айбга иқрорлик тўғрисида келишув институтининг мазмунини билиш-билмаслиги борасида ўтказилган сўровда уларнинг 71 % мазкур институт ҳақида етарли маълумотга эга эмаслиги аниқланди⁹. Бу муаммони ҳал қилиш учун жиноят ишини юритишга масъул мансабдор шахсларнинг, адвокатларнинг малакасини ошириш жараёнида ушбу институтнинг мазмунига батафсил тўхталиш, унинг моҳиятини тўлиқ очиб берадиган видеодарсликлар яратиш ва амалиёт ходимларини улар билан таъминлаш зарур;

иккинчиси — гумон қилинувчи, айбланувчининг ушбу институт мавжудлигидан беҳабарлиги. Амалдаги ЖПКда гумон қилинувчи ва айбланувчига уларнинг айбига иқрорлик тўғрисида келишув тузиш ҳақида илтимоснома бериш ҳуқуқини қайси субъект тушунтириши масаласи очик қолган. ЖПКнинг 360-моддасига мувофиқ, суриштирувчи, терговчи гумон қилинувчини ЖПКнинг 48-моддасида белгиланган ҳуқуқлари билан таништириши керак. Юқоридаги моддаларда белгиланган ҳуқуқлар орасида илтимоснома бериш ҳуқуқи кўрсатилган, лекин ҳуқуқий билимга эга бўлмаган гумон қилинувчига илтимоснома бериш ҳуқуқига эга эканлигини айтиб қўйишнинг ўзи унинг ҳуқуқлари таъминланишига кифоя қилмайди. Чунки дастлабки тергов ва суриштирув босқичида бериладиган, келгусида айбдор деб топилган шахсга тайинланадиган жазога бевосита таъсир қиладиган шундай

⁸ Жиноят ишлари бўйича Яшнобод туман суди архивидаги 1-1009-2106/237-сон жиноят иши.

⁹ 1-илова.

илтимосномалар борки, уларни алоҳида тушунтирмаслик мумкин эмас.

Айбга иқрорлик тўғрисида келишув тузиш ҳақидаги илтимоснома тушунтирилиши мажбурий бўлган илтимосномалар сирасига киради. Суриштирувчи, терговчи айбланувчига айбга иқрорлик тўғрисида келишув тузиш учун илтимоснома бериши мумкинлигини, унинг моҳиятини, прокурор билан мазкур келишувни тузган тақдирда унга нисбатан келгусида Жиноят кодекси Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган энг кўп жазонинг яримидан кўп бўлмаган миқдори ёки муддатигача жазо тайинланиши мумкинлигини тушунтириши лозим. Бу ишнинг бажарилмаслиги айбга иқрорлик тўғрисидаги келишув институти кенг миқёсда ва барча учун бирдек ишламаслигига олиб келади. Чунки, ЖПКнинг 586¹-моддасига мувофиқ, айбга иқрорлик тўғрисидаги келишув ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган ва оғир жиноятлар бўйича тузилади. Бундай ишларда эса ҳимоячи иштирок этиши шарт эмас. Агар суриштирувчи, терговчи, ҳимоячи гумон қилинувчи ва айбланувчига айбга иқрорлик тўғрисидаги келишувнинг моҳиятини тушунтирмаса, улар бундай институт борлигини ҳам билмайди. Назаримизда, ҳозирги вақтда айбга иқрорлик тўғрисидаги келишув институти ҳимоячиси бор ёхуд юридик соҳада етарли маълумотга эга шахсларгагина қўлланилмоқда. Юқорида келтирган амалий мисолдан ҳам кўришимиз мумкинки, айбга иқрорлик тўғрисидаги келишув институти адвокатга нисбатан қўлланилган.

Бизнинг фикримизча, суриштирувчи, терговчи шахсга нафақат айбга иқрорлик тўғрисида келишув институтининг, балки амалдаги қонунчилик бўйича унга жазо тайинлашда таъсир қилиши мумкин бўлган бошқа рағбатлантирувчи нормалар, жумладан, ЖК 55, 57¹, 66¹-моддаларининг ҳам мазмунини тушунтириб бериши зарур. Масалан, ЖКнинг 55-моддасида жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар кўрсатилган бўлиб, улар қуйидагилардир:

- а) айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш;
- б) етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиш;

в) оғир шахсий, оилавий шароитлар оқибатида ёки бошқа мушкул аҳволда жиноят содир этиш...¹⁰.

Шунингдек, амалдаги ЖКнинг 57¹-моддасида қуйидаги қоида келтирилган:

Шахс айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам берган, етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилган бўлиб, унинг содир этган жиноятида Жиноят кодекси 56-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлмаган тақдирда жазо муддати ёки миқдори Жиноят кодекси Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган энг кўп жазонинг учдан икки қисмидан ошмаслиги керак¹¹.

Амалдаги ЖКнинг 66¹-моддасида кўрсатилган жиноятлардан бирини содир этган шахс жабрланувчи билан ярашиб, унга нисбатан қўзғатилган жиноят иши тугатилиши мумкинлиги ЖПКнинг 46, 48-моддаларида ўз аксини топмаган.

2022 йилда ярашув институти қўлланилиши натижасида 15 315 нафар шахс жиноий жавобгарликдан озод қилинган¹². Ёки бўлмаса, 2018–2020 йилларда ярашув тартибида тугатилган жиноят ишлари жами тугатилган жиноят ишларининг ўртача 22,6 фоизини ташкил этган бўлса, ушбу кўрсаткич Россияда 2019 йилда 58,5 фоизга етган¹³.

Юқорида келтирилган моддаларнинг қоидаларини гумон қилинувчи ва айбланувчига тушунтириб бериш қуйидаги ижобий натижаларга олиб келади:

биринчидан, ЖКнинг 55, 57¹, 57², 66¹-моддалари амалда кенг қўлланилишига эришилади. Бу эса, А. Ж. Саидов тўғри таъкидлаганидек, давлат бюджетининг сарфи камайтирилишига олиб келади¹⁴;

¹⁰ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси // URL: <https://lex.uz/acts/111453> (мурожаат вақти: 10.03.2023).

¹¹ Ўша манба.

¹² Судлар томонидан 2022 йилда кўриб чиқилган жиноят ишлари юзасидан ахборот // URL: <https://sud.uz/1801-4/> (мурожаат вақти: 09.02.2023).

¹³ Ушбу статистик рақамлар қуйидаги манбадан олинди: *Пайзиев Д.Ю.* Ярашилганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш институтини такомиллаштириш: Юрид. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ... дис. — Т., 2021. — Б. 5.

¹⁴ *Саидов А.Ж.* Жазо тайинлашда рағбатлантирувчи нормаларни қўллашнинг ўзига хос жиҳатлари // URL: <https://zenodo.org/record/6480997#.Yp2y3qhByUk> (мурожаат вақти: 06.06.2022).

Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi

иккинчидан, химояланиш ҳуқуқи самарали амалга оширилишига ижобий таъсир кўрсатади;

учинчидан, келтирилган зарар қисқа муддатларда қопланишига эришилади. 2021 йилда ИИОлари томонидан тергов қилинган жиноят ишлари бўйича шахсларга 1 293 932 797 сўм зарар етказилгани аниқланган бўлиб, шунинг 956 773 034 сўми жиноят иши тамомлангунига қадар ундирилган¹⁵. Мазкур статистикадан зарарни ундириш масаласи амалиётда мавжуд бўлган энг оғир муаммолардан бири эканлигини кўриш мумкин. Б. А. Саидов ўз тадқиқоти давомида юздан ортиқ жабрланувчилар билан суҳбат ўтказиб, уларнинг аксариятига етказилган моддий (маънавий) зарарнинг қопланиши уларни “рози” қилишда биринчи ва асосий омил эканлигини аниқлаган¹⁶;

тўртинчидан, жиноят ишларини юритишда вақт тежалишига олиб келади. 2022 йилда ИИО дастлабки тергов органлари томонидан 39 555 та жиноят иши тамомланган бўлиб, улардан 19 120 таси — 1 ойгача, 14 466 таси — 2 ойгача, 5931 таси эса 3 ойгача тергов қилинган. Ушбу ҳолат ҳамда ҳозир ҳам терговчиларнинг юритувида жиноят ишлари кўплиги берган тақлифларимиз ниҳоятда долзарблигидан далолат беради¹⁷;

бешинчидан, қонунчиликда мавжуд имтиёзлардан барча фуқаролар бирдек фойдаланишига имкон беради. Масалан, ҳозирги ҳолат бўйича суриштирувчи, терговчи рағбатлантирувчи нормалар билан гумон қилинувчи, айбланувчини таништириши ҳам, таништирмаслиги ҳам мумкин. Демак, бундай имтиёзлардан ҳозирги вақтда асосан адвокат ёллаганлар хабардор бўла олади, чунки адвокат миқозига ЖКда рағбатлантирувчи нормалар мавжудлигини тушунтириши мумкин. Лекин, биз биламизки, ҳар доим ҳам шахснинг адвокат ёллашга хоҳиши ёки имкони бўлавермайди. Бундай гумон қилинувчи ва айбланувчилар уларга қонунчилик бўйича берилган барча имкониятлардан тўлиқ ва самарали фойдалана олмайди. Бу эса, назаримизда, адолатсизлик ҳисобланади.

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 2021 йилга доир “1 Я” статистик маълумотлари.

¹⁶ Саидов Б.А. Ишни судга қадар юритишда шахснинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашни такомиллаштириш: Юрид. фан. д-ри (DSc) ... дис. — Т., 2020. — Б. 130.

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 2022 йилга доир “1 Я” статистик маълумотлари.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “одамлар ҳамма нарсага чидаши мумкин, лекин адолатсизликка чидай олмайди”¹⁸;

олтинчидан, суриштирувчи ва терговчи томонидан бўлиши мумкин бўлган коррупцион ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилади. Мисол учун, ҳозирги ҳолат бўйича суриштирувчи, терговчи гумон қилинувчига “ёрдам қилиш”, жазони енгиллаштириб бериш учун, гўёки иложсиз нарсанинг иложини қилиб берадиган одамдек, ундан қандайдир моддий манфаат тама қилиши мумкин. Рағбатлантирувчи нормалар гумон қилинувчи ҳамда айбланувчига бевосита тушунтирилганида эса жиноят содир этган шахс жазонинг енгиллаштирилиши суриштирувчи ёки терговчининг ваколати эмас, балки қонунчилик бўйича унга берилган имтиёз эканлигини англаб етади.

Б. А. Саидов ўз тадқиқотида амалдаги ЖПКнинг 46, 48-моддаларини “процессуал келишувлар судда кўрилаётганида иштирок этиш” жумласи билан тўлдириш ғоясини илгари сурган¹⁹, лекин процессуал келишувнинг мазмун-моҳияти гумон қилинувчи, айбланувчига тушунтирилиши лозимлиги ҳақида тўхталмаган. Назаримизда, Б. А. Саидовнинг таклифини амалиётга жорий этиш орқали рағбатлантирувчи нормаларнинг жиноят процессида кенг қўлланилишига эришиб бўлмайди. Чунки, гумон қилинувчи, айбланувчини “процессуал келишувлар судда кўрилаётганида иштирок этиш” ҳуқуқи борлигини айтиб қўйиш “биринчи инстанция ва апелляция инстанцияси судининг мажлисларида иштирок этиш” ҳуқуқи сингари умумий маъно касб этади. Яъни гумон қилинувчи, айбланувчи айбига иқрорлик тўғрисида келишувнинг ўзи нима, бундай келишув қандай жиноятлар бўйича тузилади, мазкур келишувни у содир этган жиноятга қўлласа бўладими, бунда унинг учун қандай енгилликлар бор, деган саволларга жавоб ололмайди.

Энди рағбатлантирувчи нормаларни гумон қилинувчи, айбланувчига

¹⁸ *Шавкат Мирзиёев*. Судлар томонидан оқлов ҳукмлари чиқарилмаяпти // URL: <https://www.gazeta.uz/uz/2016/10/22/sud/> (мурожаат вақти: 08.06.2022).

¹⁹ *Саидов Б.А.* Ишни судга қадар юритишда шахснинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашни такомиллаштириш: Юрид. фан. д-ри (DSc) ... дис. — Т., 2020. — Б. 253.

Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi

тушунтириш борасида тўпланган халқаро тажрибага эътибор қаратсак. **Қозоғистон Республикасида** (ЖПК, 64, 65-моддалар) гумон қилинувчи, айбланувчига жабрланувчи билан ярашиш, шунингдек процессуал келишув тузиш ҳақида прокурорга мурожаат қилиш ҳуқуқлари тушунтирилиши белгиланган²⁰. **Озарбайжон Республикасида** (ЖПК, 90, 91-моддалар) гумон қилинувчи ва айбланувчи жабрланувчи билан ярашиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкинлигини билиши, шунингдек ўзининг ЖПКда белгиланган ҳуқуқларидан тўлиқ хабардор бўлиши лозимлиги кўрсатилган²¹. **Эстония Республикасининг** ЖПКга (34-модда) эътибор қаратадиган бўлсак, унда жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органининг мансабдор шахси гумон қилинувчининг келишув тузиш сингари ҳуқуқларини тушунтириши кераклиги белгиланганини кўришимиз мумкин²².

Амалдаги ЖПК, суд-тергов амалиёти ҳамда хорижий давлатлар тажрибасини таҳлил этиш асосида, ЖПК 46 ва 48-моддаларининг биринчи қисмини “кўрсатувларидан жиноят ишига доир далиллар сифатида унинг ўзига қарши фойдаланилиши мумкинлиги” деган сўзлардан кейин “Жиноят кодексининг 55, 57¹, 57², 66¹ - моддалари мазмун-моҳиятини тушунтириб берилишини талаб этиш” деган сўзлар билан тўлдириш ҳамда суриштирувчи, терговчига мазкур институтлар мазмун-моҳиятини гумон қилинувчи ва айбланувчига тушунтириш мажбуриятини юклаш лозим деган фикрдамиз.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, шахсга унинг қонунда белгиланган ҳуқуқларини ўз вақтида ва тўлиқ тушунтириш унинг ҳимояланиш ҳуқуқи янада самарали амалга оширилишига хизмат қилади, ҳақиқатни аниқлаш, қонунийлик сингари принципларнинг қўлланилишига ижобий таъсир кўрсатади.

²⁰ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2022 г.) // URL: <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1400000231> / (мурожаат вақти: 06.06.2022).

²¹ Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 года № 907-IQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.06.2022 г.) // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420280 (мурожаат вақти: 15.02.2022).

²² Kriminaalmenetluse seadustik // URL: <https://estlex.ee/?id=76&aktid=54036> (мурожаат вақти: 16.02.2022).